

**ՀԱՄԱԳՐԱՅՆԱՑՈՒՄԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
(ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՆՍԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԻՐՔԻՆ ԱՌԹԻՒՄ)**

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ
marcnichanian@gmail.com

2009ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն լոյս տեսաւ Վարդան Մատթէոսեանի «գրական-բանասիրական» ուսումնասիրութիւնները հաւաքող ստուարածաւալ (660 էջոց) հատորը, որ կը պարունակէ հեղինակին կողմէ վերջին քսան տարիներուն Սփիւռքի եւ Հայաստանի թերթերուն եւ հանդէսներուն մէջ տպուած (բայց այս առիթով ամբողջացած, երբեմն ալ արմատապէս վերամշակուած) աշխատասիրութիւնները¹: Հատորի վերջաւորութեան դրուած է հաւաքուած կտորներու սկզբնական տարբերակներուն մատենագիտական ցանկը: Խորքին մէջ ասոնց մէջ քանի մը կտորներ քսան տարիէն ալ աւելի հնութիւն ունին (1988ին «Սասունցի Դաւիթ»ի, 1989ին Հրանտ Նազարեանցի եւ Դանիէլ Վարուժանի, մինչեւ իսկ 1987ին Եղիշէ Չարեանցի «Սոմա»յին մասին յօդուածներ): Սոյն կարուածին մէջ Վարդան Մատթէոսեան 1998ին հրատարակած էր *Կոստան Չարեանի Շուրջ* վերնագրով գիրքը, նոյն՝ Գէորգ Մելիտինեցի շարքին թիւ 32 հատորը, (ու կարծեմ այս ձեւով միակ հեղինակն է, առ այժմ, որ իր կենդանութեան պատիւն ունեցած է այդ գեղեցկատիպ շարքին մէջ երկու անգամ տպուելու): Իրմէ հրապարակին վրայ կայ, ի շարս այլ գործերու, նաեւ *Անդերջ Վերադարձ* վերտառուած գիրքը, որ 1989-2004ի շրջանէն քաղուած հայաստանեան իր տպաւորութիւնները կ'ամփոփէ (Երեւան, Զանգակ-97 հրատ., 2005): Այլապէս յիշատակելի են *Հարաւային Կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի Մէջ Սկզբէն Մինչեւ 1950* (Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 2005) եւ, Արծուի Բախչինեանի հեղինակակցութեամբ, *Շամախեցի Պարուհին. Արմէն Օհանեանի Կեանքը Եւ Գործը* (Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, 2007) գիրքերը: Վարդան Մատթէոսեանը նաեւ հետս աշխատակցաբար խմբագրած է *Չարեանցին նուիրուած անգլերէն հատորը Yeghishe Charents: Poet of the Revolution* (Mazda Publishers, Costa Mesa, 2003):

Ներկայ հատորը բաժնուած է երեք հիմնական մասերու՝ «Ուսումնասիրութիւններ» (էջ 11-380), «Գրախօսականներ» (էջ 381-580), «Անդրադարձներ» (էջ 581-660): Քանի մը բացառութեամբ՝ բոլոր նիւթերը կը վերաբերին արդի հայ գրականութեան, իր երկու ճիւղերով՝ հեղինակը կ'ըսէ՝ հայ գրականութեան եւ *պատմութեան*, քանի որ իր մտքին մէջ երկուքը բաժանելի չեն (եւ այս անբաժանելիութիւնն է, որ Վարդան Մատթէոսեանի արտադրութեան գլխաւոր յատկանիշը կը հանդիսանայ ըստ իս, յատկանիշ որուն պիտի անդրադառնամ հոս հանգամանօրէն): Ճշմարտութիւնը այն է, որ տարիներու ընթացքին հեղինակը դարձաւ Կոստան Չարեանի մասնագէտը Սփիւռքի մէջ, ու ներկայ հատորին նիւթերու զանազանութիւնը նկատի առնելով իսկ՝ պէտք է ընդունիլ որ գոնէ առաջին երկու բաժիններուն մէջ՝ Չարեանի կենսագրութեան, կենսափորձին ու գրականութեան վերաբերեալ միաւորները կը գերակշռեն:

Ուսումնասիրութիւններէն ինը հատը ուղղակի Զարեանին նուիրուած են, իսկ գրախօսականներէն՝ առնուազն երեք հատը: Զարեանի կողքին ամէնէն շատ կ'երեւի Եղիշ Զարենցի անունը, Զարեանի հետ կապակցութեամբ կամ առանձին: Ուրիշ անուններ, որոնց նուիրուած են ուսումնասիրութիւն կամ գրախօսական՝ Հրանտ Նազարեանց, Վահան Թովթովենց, Յակոբ Օշական, Գուրգէն Մահարի, Նիկոլ Աղբալեան, Համաստեղ, Մանուկ եւ Արտաշէս Աբեղեաններ, Շահան Շահնուր (իր *Նամահան/ին առիթով*), ու աւելի նորերէն՝ Պօղոս Մնայեան, Անդրանիկ Ծառուկեան: Խորքին մէջ, հայ գրականութեան (մասնաւորաբար Սփիւռքի գրականութեան) հետ աղերս ունեցող բոլոր երեւոյթները կը հետաքրքրեն հեղինակը, ու նոր լոյս տեսած գիրքերուն գրախօսականները միշտ տպաւորիչ են, իրենց համակողմանիութեամբ, յաճախ իրենց ցուցաբերած սուր հայեացքով:

Ուսումնասիրութիւններու բաժնին մէջ, Մատթէոսեանի ուշադրութեան գլխաւոր առարկան Պոլսոյ վերջին տարիներուն եւ Սփիւռքի կազմութեան ժամանակաշրջանն է, եւ այդ ժամանակաշրջանէն ներս՝ գրողներ որոնք «գեղագիտական սկզբունք»ի ռահվիրաները եղած են, ներառեալ անշուշտ՝ Զարենցը²: Բայց առարկան մասամբ որոշադրուած է նաեւ հեղինակին աշխատելու իւրայատուկ ձեւէն: Վարդան Մատթէոսեան ի հարկէ անխոնջ պրպտող մըն է: Իր գրախօսականները հիմնուած են աշխատանքի մը վրայ որ հոս լիովին չ'երեւիր բայց որ իրականութեան մէջ ատաղձը կը կազմէ իր վերլուծումներուն եւ վերլուծումներէն առաջ՝ իր յարուցած հարցերուն, յաւակնոտ բառով մը՝ իր ստեղծած *խնդրականութեան*: Կ'ակնարկեմ այն աշխատանքին, զոր Վարդան Մատթէոսեան քառորդ դարէ ի վեր անընդհատ կը կատարէ արխիւներուն մէջ մնացած եւ տակաւին իրենց բոլոր գաղտնիքները չպարզած նամականիներուն վրայ: Նամակներու հաւաքումը, անոնց հրատարակութեան առիթով կատարուած խղճամիտ խմբագրութիւնը, անուններու պարզաբանումը, անուններուն ետեւ թաքնուած պատմական համագիրին եւ անձնական յարաբերութիւններուն յայտնաբերումը, այս բոլորին նուիրուած աներեւակայելի եւ գրեթէ աննախընթաց հետազօտական կիրքը՝ ահաւասիկ ուրկէ Մատթէոսեանի վերլուծումները կը ստանան իրենց օրինաչափութիւնը եւ ինչո՞ւ չէ՝ նաեւ իրենց *օրինաւորութիւնը*: Այս աշխատանքին լրջութեան եւ հետեւողականութեան պատճառով է, ի հարկէ, որ Մատթէոսեան «բանասիրական» մակդիրը կու տայ իր մատուցած աշխատասիրութիւններուն: Եւ արխիւային այս աշխատանքը իր կարգին ունի ենթադրեալ մը. այն է՝ որ տեքստերը առանձին ամէն ինչ չեն ըսեր իրենք իրենց մասին: Պատմութեան մը մաս կը կազմեն, եւ այդ պատմութիւնը վերակազմելու անհրաժեշտութիւն մը կայ, որովհետեւ ինչ որ կը հրամցուի մեզի սովորաբար որպէս պատմութիւն (եւ ուրեմն որպէս տեքստերու լռելեայն մեկնաբանութիւն) կա՛մ ի սկզբանէ աղաւաղուած է, կա՛մ (համազօր բանաձեւումով մը) ի սկզբանէ որոշուած է տիրող գաղափարաբանութեան մը թելադրանքով: Անշուշտ կայ նաեւ կորուստէ փրկելու հրամայական մը, աւելի բացայայտ թերեւս: Իրողական կարծի կորիզ մը կը ստեղծուի այս ձեւով, որ կ'արգիլէ որեւէ կամայականութիւն: Այսպէս կը կազմուի պատմութեան եւ գրականութեան փոխադարձ իմաստաւորումը:

Նշել պէտք է բնորոշ գրծ մը եւս, որ յատուկ է Վարդան Մատթէոսեանի մատուցած հատորին. հեղինակը (որ Մոնթէվիտէօ ծնած եւ Պուենոս Այրէս մեծցած է) քաջածանօթ է սպանախօս աշխարհին եւ ուրեմն հնարաւորութիւնն ունի այդ աշխարհէն ներս հայկական կեանքի արձագանգներուն մօտէն հետեւելու: Նաեւ Չարենց, Պարոյր Սեւակ, Երուանդ Օտեան եւ Հայաստանի ժամանակակից բանաստեղծութիւն թարգմանած է սպաներէնի, առանձին հատորներով³: Այս ձեւով առաջին անգամ հայ ընթերցողին մատչելի կը դառնան տեղեկութիւններ, որոնք կը վերաբերին սպանախօս աշխարհէն ներս հայ մտային ու մտաւորական կեանքին (սպանագիր հայ գրողներ, հայ գրականութիւնը սպաներէն լեզուով): Այս իմաստով բացառիկ է գիրքին մէջ Նազարեանցին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը: Հրանտ Նազարեանց 1913ին ձգած էր Պոլսը եւ Իտալիա փոխադրուած, որմէ ետք գրեթէ միայն իտալերէն լեզուով պիտի արտադրէր եւ հետզհետէ պիտի քաշուէր հայկական կեանքէ: Նազարեանց յաճախ նկատուած է երկրորդ կարգի գրագէտ մը (Օշական չէ յօտարած տեղ տալ իրեն իր Համապատկերին մէջ): Բայց վերջերս իր կերպարին պատմական կարեւորութիւնը շեշտուեցաւ: Իտալիոյ մէջ իր մասին գիտաժողով կազմակերպուեցաւ: Հայկական Յուստորիցմը խորագրուած իր նոր լոյս տեսած հատորին մէջ (Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2009) Գրիգոր Պըլտեան Նազարեանցին պատկառելի տեղ մը տրամադրեց, որպէս Պոլսոյ մէջ սպառազայակաշտութեան լոզունգները ներմուծողներէն մէկը: Նաեւ անոր բարեկամութիւնը (յետոյ՝ գոտութիւնը) Կոստան Չարեանի հետ դարասկիզբի արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ յիշարժան պահ մըն է, որուն պէտք է անդրադառնալ, երբ խօսքը կ'ըլլայ հայկական իրականութենէն ներս արդիականութեան յանկարծական մուտքին՝ 1910ականներուն, Պոլսոյ ճակտին վրայ: Վերջերս (2009) նաեւ լոյս տեսաւ Նազարեանցի հայալեզու բանաստեղծութիւններու հաւաքածոն (հանդերձ նամականիի, Եուրի Խաչատրեանի խմբագրութեամբ եւ յոռաջաբանով, դարձեալ «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատան մօտ): Կ'ենթադրեմ որ Վարդան Մատթէոսեան սկսած է Նազարեանցով հետաքրքրուիլ Կոստան Չարեանի ճամբով: Բայց իր ուսումնասիրութիւնը նկատի կ'առնէ ո՛չ միայն անոր լման կենսագրութիւնը, այլեւ անոր անունին տարօրինակ տարածումը սպանախօս աշխարհէն ներս (Կատալոնիա, Կալիսիա, մինչեւ Հարաւային Ամերիկա), 1920ականներուն: Բացառիկ է նոյնպէս «Սպանիոյ Թագաւորը Եւ Մեծ Եղեռնի Զոհ Մտաւորականները» գլուխը, որ պատմական գետնի վրայ կատարեալ նորութիւն մըն է: Հատուկեւտ տեղեկութիւններէ բացի, մէկը յստակ գաղափար չունէր այն ջանքերուն մասին, որոնք թափուած են աքսորուած հայ մտաւորականները փրկելու համար Սպանիոյ թագաւորին ուղղուած դիմումներու ճամբով:

Հասնելէ առաջ Կոստան Չարեանին նուիրուած ուսումնասիրութիւններուն, կ'ուզեմ յիշել երկու կէտ եւս: Մէկը կը վերաբերի Վահան Թոթովենցին, միւսը՝ Չարենցին: Վարդան Մատթէոսեան չի խրաչիր վիճաբանութիւններէ: Գիտական ոճ մը կ'որդեգրէ ըսելու համար ճշմարտութիւններ եւ սրբագրելու համար անհեթեթութիւններ: Այդ անհեթեթութիւններէն մէկը Թորգոմ Փօսթաճեանի գրածն էր քանի մը տարի առաջ նուաստ ունենալով որպէս տարօրինակօրէն բուժ եւ անմիտ ելոյթներու թիրախ⁴: Թոթովենցին նուիրուած մենագրութեանս մէջ (գոր Փօսթաճեան կարդացեր էր անգլերէն տարբերակով

Ռիչրաթ Յովհաննէսեանի խմբագրած հատորէն՝ *Սարբերդի մասին*), ըսեր եմ իբր թէ, որ Թոթովենցի գործերը «կեղծիք» են, որ հեղինակը գուրկ էր հաւատքէ, որ Թոթովենց ունեցած է «երկդիմի» նկարագիր, որ «բարոյականութիւն» չունէր, որ փոխանակ գոհերը պաշտպանելու ջարդարար թուրքը արդարացուցեր է, որ ստախօս էր, եւ մասամբ նորին⁵: Բնական է՝ երբեք այդպիսի անհեթեթութիւններ չեմ խորհած եւ չեմ գրած: Մատթէոսեան մէկ առ մէկ կը ջրէ այս ծիծաղելի յայտարարութիւնները, բերելով բոլոր անհրաժեշտ փաստերը: Փօսթաճեանի յօդուածը *Նոր Գեանջի մէջ* լոյս տեսնելէ ետք, մինչեւ իսկ արտատպուած է *Գրական Թերթի* էջերէն ներս, ինչ որ անամօթութիւն էր, պարզ ու կարուկ, որովհետեւ հոն ցուցադրուածը պարզ նախադասութիւն մը իսկ հասկնալու անկարողութիւնն է, բառերու իմաստին չիմացութիւնը, հայերէն ինչպէս անգլերէն (օրինակ՝ “without moralism” իմաստը կը կարծուի ըլլալ «բարոյագուրկ»), ու այս բոլորէն ետք՝ հայ գրողներուն լեզուի եւ գրականութեան դասեր տալու յաւանութիւնը:

Երբ գիտենք որ Թոթովենցի ամբողջ գրականութիւնը ճշմարտութեան, խաբէութեան եւ հաւատքի սահմանները խուզարկելու աշխատանքին նուիրուած էր, երբ գիտենք որ նոյն Թոթովենցը իր գրողի անձնաւորութիւնը նժարին վրայ դրած էր (եւ այդ իմաստով՝ ինք միակ հետաքրքրական գրողն է ամբողջ սովետական շրջանի հայ գրականութեան), երբ գիտենք որ խուզարկումի այդ յամառութիւնը ինքը վճարած է ահաւոր մահով մը, երբ գիտենք վերջապէս որ սովետական վարչակարգը հիմնուած էր ճշմարտութիւն եւ խաբէութիւն իրարմէ բաժնող սահմաններու նրբամիտ շփոթութեան մը վրայ (կը բաւէ կարդալ *Նադեժդա Մանդելշտամի* յուշերը, եւ մանաւանդ իր ամուսինին առաջին անձնասպանութեան փորձին շուրջ ցնցիչ էջերը, հասկնալու համար թէ ինչ կ'ուզեմ ըսել հոս, եւ հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ Չեկայի ոճրագործները գրականութեան պէտք ունէին, գրողները իրենց դիմաց նստեցնել կ'ուզէին, զանոնք բերելով անձնասպանութեան սեմին, ինչ որ իրենց մտքին մէջ հաւանաբար՝ գրականութիւնը անձնասպանութեան մղելու համագոր էր)⁶, այն ատեն Փօսթաճեանի մը դատումները եւ ասոնց ընկալումը Երեւան լոյս տեսնող պաշտօնական թերթի մը էջերէն ներս ծիծաղելի անդին են: Այս տողերը կը գրեմ Մատթէոսեանի յօդուածին առիթով, բացատրելու համար թէ ինչո՞ւ ինչ որ իր մօտ «բանասիրութիւն» կը կոչուի ուրիշ որեւէ բան ըլլալէ առաջ՝ բարոյական պարկեշտութեան քայլ մըն է, առաջին քայլը, առաջին քարը: Բանասէր ըլլալ, Մատթէոսեանի բառապաշարին մէջ, կը նշանակէ բառերուն իմաստն ու նշանակութիւնը հասկնալ, մեկնաբանութեան մը տարողութիւնը ըմբռնել, լայն իմաստով՝ աշխարհէն լուր ունենալ, եւ այս բոլորը՝ որպէս բարոյական կեցուածք, բոլոր սխալ կամ անպարկեշտ մեկնաբանութիւններու եւ բոլոր ախտաբանական թիրրնթերցումներու, նաեւ բոլոր տգիտութիւններու *անբարոյութեան* դէմ: Որովհետեւ այո՞ այս աստիճանի տգիտութիւնը (տգիտութիւն մը որ ինքզինք երջանկաբար կը ցուցադրէ թերթերու սիւնակներն ի վար, եւ որուն տեղ կը տրուի) գուտ անբարոյութիւն է⁷:

Եւ հիմա՝ *Չարենց*: Yeghishé Charents: Poet of the Revolution հատորին մէջ, Մատթէոսեան երկու կարեւոր ուսումնասիրութիւններ ունէր *Չարենցի մասին*: Մէկը կը վերաբերէր Կոստան *Չարենցի* հետ անոր յարաբերութիւններուն, միւսը *Գիրք Ճանապարհի մեկնաբանութեան* հարցը կը շօշափէր: *Կոստան Չա-*

րեանի Շուրջ գիրքին մէջ արդէն իսկ հետաքրքրական գլուխ մը յատկացուած էր *Չարենցի* եւ *Չարեանի* յարաբերութիւններուն: Ներկայ հատորին մէջ՝ նոյն այդ յարաբերութիւնները կրկին նիւթ դարձած են առնուազն մէկ անգամ, այն գլուխին մէջ որ տող առ տող կը քննարկէ Ալմաստ *Չարեանի* դաւադրական տեսութիւններու ոգիով տողորուած մտասեւեռումները, այսինքն՝ *Չարեանի «խորհրդային գործակալ»* ըլլալու մասին անոր տարօրինակ դրոյթները եւ *Չարենցի* դէմ անոր կարծեցեալ թշնամութեան շուրջ հալածախտական մտորումները (տե՛ս՝ Ա. Չարեան, *Եղիշ Չարենց. Կեանքը, Գործը, Ժամանակը, Գիրք* Երկրորդ, Երեւան, «Գիտութիւն», 2003): Իսկ *Չարենցին* վերաբերեալ կարեւոր գլուխ մը եւս կայ, այս մէկը *Երկիր Նախիրի* վէպին նուիրուած: Ամփոփ ձեւով պէտք է բացատրել այդ վերլուծական էջերուն ետին գտնուող ծրագիրը: Ընթերցողը գիտէ հաւանաբար որ Սփիւռքի մէջ 1930ականներէն ի վեր *Չարենցի* գործին ազգայնական չափանիշերով մօտենալու աւանդոյթ մը գոյացած է, որ աւելի ուշ բիւրեղացած է Վահան Նաւասարդեանի 1957ի գիրքով⁸: Այդ աւանդոյթը մինչեւ այսօր կը շարունակուի, իր շօշափուկները ամէն կողմ տարածելով: Եւ այս՝ ի հեճուկս այն իրողութեան, որ *Չարենց* առաջին մէկ օրէն բացայայտ կերպով դիրք որոշած է ազգայնական մտածողութեան դէմ: *Չարենցի* այդ դիրքորոշումը, այո, անվարան կարելի է ըսել որ քաղաքական բնոյթ ունէր: Պարզ ու կտրուկ՝ *Չարենց Դաշնակցութեան* որեւրիմ թշնամին եղած է, ու ամէն պարագայի մինչեւ վերջին շունչը՝ հաւատարիմ համայնավար: 1937ի դահիճները այդ հաւատարմութիւնն է, որ կը շահագործէին իրենց կործանարար գործակատարութեամբ: Համոզուած համայնավարները իրենք իրենց թշնամի դարձնելու քաղաքականութիւնն էր այդ մէկը, որուն մասին բազմիցս գրուած է: Եւ քանի որ այս հոգեբանական պարզ, բայց սարսափելի իրականութիւնը հայ մտաւորականութիւնը մինչեւ այսօր լիովին չէ ըմբռնած, անգամ մը եւս պէտք է համոզուել որ դահիճներուն ցոյց տուած սոսկալի հնարամտութիւնը մեր ընդունակութեան կարողութիւններէն անդին էր: Եւ սակայն այդ իրականութեան հետ չափուիլը ստիպողութիւն մըն է: Բայց հոս չի վերջանար խնդիրը: *Չարենցը* ազգայնականութեան դէմ դիրք որոշած է նաեւ ուրիշ իմաստով մը, որ քաղաքական չէ որեւէ առումով, ու անցողակի ձեւով միայն կապ ունի *Դաշնակցութեան* վերաբերեալ իր անհաշտ կեցուածքին հետ: Այս մէկը ինչպէ՞ս բացատրել քանի մը տողով, առանց շարժի դնելու *Չարենցի* գրականութեան ամբողջ մեկնաբանութիւն մը: *Չարենցի* մօտ կայ յետ-Եղեռնեան սուգի տարողութիւնը: Նախիրի առասպելը, այն իսկ առասպելը որ մեզ օրօրեց ու բնաջնջումի սեմին հասցուց, դիւրաւ մոռնալ կարելի չէ, վրայէն գիծ մը քաշել ու անցնիլ անհնարին է: Եւ ո՛չ միայն անհնարին է, այլ հակառակն է որ հոգեկան (ու քաղաքական) պահանջ է: Հակառակը յիշելը չէ, կարօտաբաղձ ափսոսանքը չէ: Հակառակը սուգն է, *առասպելին սուգը*: Սուգի աշխատանքն է, որ կը կատարուի *Չարենցի* բանաստեղծական եւ վիպական գործին մէջ, ուրեմն *Երկիր Նախիրի* սկսեալ, մինչեւ *Գիրք Ժանապարհի* մէջ ծաւալող պատմութեան շուրջ դաժան մտորումները: Հակազգայնական կեցուածքին այս սգաւոր տարողութիւնն է (քաղաքականէն անդին գտնուող այս լուսաւոր տարածքը), որ Վարդան Մատթէոսեանի վերլուծումներուն դրդիչ ուժը կ'ընձեռէ, եւ ուրեմն նաեւ՝ անոնց առարկան կը կազմէ⁹: Եւ հոս է, որ Մատթէոսեան անհարկի կերպով

Համեստութիւն կը ցուցաբերէ, երբ գիրքին յառաջաբանին մէջ կը գրէ՝ «մօտեցումը ըստ էութեան բանասիրական է, բայց երբեմն փորձած ենք վերլուծականը, մեր ուժերուն ներած չափով»¹⁰: Այդ վերլուծումները կան իր գիրքին մէջ, եւ ամէն գնահատանքէ վեր են իրենց հմտութեամբ, յղացական գետնի վրայ իրենց ցուցաբերած գգայնութեամբ, եւ առաջին հերթին՝ իրենց ստեղծած օրինակելի խնդրականութեամբ:

*

Ու վերջապէս՝ Կոստան Զարեան: Տասը տարի առաջ, երբ Մատթէոսեանի նախորդ գիրքը կը գրախօսէի¹¹, Հայաստանի մէջ Զարեանէն նոր լոյս տեսած էին Նաւաստումար (1999) եւ Սպանիա (1998) հատորները, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատունէն, Եռերի Խաչատրեանի շնորհալի եւ շնորհաւորելի աշխատանքով (ձեռագրի պատրաստութիւն, մանրամասնեալ ծանօթագրութիւններու խմբագրութիւն, հանգամանալից յառաջաբաններ): Այդ թուականէն ետք, նոյն պայմաններով լոյս տեսան չորս հատոր եւս, նոյնպէս «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատունէն: Նախ Դէպի Արարատ վերնագրով գիրքը (2001), որուն մէջ գլխաւոր միւսերը «Արուեստի Պատմութիւն» անունով 1952-54 տարեշրջաններու Պէյրութի դասախօսութիւններու բնագիրն է: Նոյն հատորին մէջ կան նաեւ «Նաւաստումար»ի շարքէն քանի մը խոհագրութիւններ եւս, որոնք չէին մտած 1999ի հատորին մէջ, նաեւ «Դէպի Արարատ» անունով կարեւոր գրութիւնը, զոր Զարեան տուած էր Շամտանճեանի Ոստան թերթին (1920ին քանի մը թիւերով տպուած է ու անաւարտ մնացած), եւ բազմաթիւ հարցազրոյցներ, տպուած ատենին ի միջի այլոց Հայրենիքի (1935ին), Յուսարբի (1960ին) եւ 1961էն ետք Սովետական Հայաստանի կամ վարչակարգին բանբերները հանդիսացող թերթերուն մէջ: Միւս երկու հատորներն են, նոյնպէս Եռերի Խաչատրեանի պատրաստութեամբ, Միացեալ Նահանգներ (2002), որուն հրատարակութիւնը կ'ամբողջացնէր տասնամեակներով Հայրենիք Ամսագրին մէջ մնացած «Երկիրներ Եւ Աստուածներ»ը, եւ Բաւերի Ոսկին վերտառուած գիրքը (2009), որ կը պարունակէ Զարեանի հայալեզու բանաստեղծական բովանդակ արտագրութիւնը, բացառելով վիպերգերը: (Ասոնցմէ զատ, հիմա կայ նաեւ Անցորդը Եւ Իր Ճամբան հատորը, 2010ին լոյս տեսած): Այս բոլորին մէջ ինծի համար սա պահուստ ամէնէն կարեւորը Դէպի Արարատ հատորին մէջ տպուած հարցազրոյցներն են, որոնց մասին գաղափար չունէի երբ սկսայ Զարեանի մասին գրել եւ դասախօսել մօտ քառորդ դար առաջ: Եւ քանի որ ինծի համար յայտնօրէն Զարեանի գրական արտագրութեան կորիզը յաւիտեական «անցորդ»ի իր ինքնակենսագրական միւսերներն էին (տպուած 1926էն մինչեւ 1938 Հայրենիքի մէջ, առաւել քանի մը ուրիշ գործեր, աւելի ուշ շրջանի գրուած), իմ աչքիս Զարեանի վերաբերեալ առաջնակարգ հարցազրութիւնը կը վերաբերէր ինքնակենսագրութեան եւ գրականութեան այդ բարդ յարաբերութեան, որ գրագէտին գործերուն ընդմէջէն կը հրամցուէր մեզի: Այս մասին քիչ ետք:

Զարեանի կերպարը կեդրոնական տեղ կը գրաւէ Ի. դարու սկիզբի հայ գրականութեան եւ իրականութեան մէջ, նախ որովհետեւ Մեհեանի սերունդին գլխաւոր ներկայացուցիչներէն մէկն է եւ անկարելի է այդ սերունդին հետապնդածը հասկնալ առանց զինք նկատի առնելու: Եւ քանի որ Զարեան ինքն իսկ, Մեհեանի շրջանէն ետք, իր գրականութեան մէջ զարգացուցած է

Նիցչեի շպենգլերեան մեկնաբանութիւն մը (ուրեմն պատմականացուցած է հայկէս հակա-պատմական մտածողութիւն մը), անհրաժեշտ էր նաեւ զինք կարգալ այդ մեկնաբանութիւնը ունենալով ի մտի: Այս ամբողջ աշխատանքը իմ կողմէս կատարուած է տարբեր ուսումնասիրութիւններու մէջ, ատենօք հայերէնով *Վայքի եւ Բաղմաջէպի* էջերուն մէջ տպուած եւ վերջերս ալ Փրանսերէնով *Le Deuil de la philologie* հատորիս որպէս յաւելուած: Այդ յաւելուածին մէջ նկատի առնուած են Չարեանի մտածողութեան կեղծ-նիցչեական տարողութիւնը, Գերմանիոյ միջպատերազմեան նիցչեականներու «պահպանողական յեղափոխութիւն» կոչուած շարժումը, եւ Չարեանի մօտիկութիւնը այդ շարժումին բոլոր նախատուեալներուն, ներառեալ շպենգլերեան աշխարհահայեացքը, հակա-ամերիկայնութիւնը, էռնստ Իւնկլըրի հետքերուն վրայ եւ գրեթէ նոյն բառերով նիհիլականութեան նկատառումը, աշխարհայնացումի դադափարին վրայ գրուած շեշտը, եւ շատ մը ուրիշ բաներ¹²: Գալով Չարեանի մօտ գրականութիւնը որպէս ինքնակենսագրութիւն մշակելու անհրաժեշտութեան (եւ այդ անհրաժեշտութեան ետին թաքնուած բոլոր դժուարութիւններուն), այդ մասին հանգամանօրէն խօսած եմ Մատթէոսեանի առաջին հատորին նուիրուած վերոյիշեալ գրախօսականին մէջ¹³:

Իսկ ինչի՞ կը ծառայեն այս յիշեցումները: Նախ եւ առաջ ցոյց տալու թէ ի՞նչ էր զարեանական ընթերցումներու վիճակը երբ Մատթէոսեան ասկէ քսան տարի առաջ ձեռք առաւ գրագէտին կենսագրական տուեալները հետազօտելու պարտականութիւնը եւ գործը մեկնաբանելու աշխատանքը: Նոր լոյս տեսած հատորին մէջ հրամցուած ուսումնասիրութիւնները երկու տասնամեակի վրայ երկարող բանասիրական յամառ աշխատանքի մը արդիւնքն են եւ սկսուած գործի մը շարունակութիւնը: Ըստ իս յաջորդ հանգրուանը պէտք է ըլլայ Չարեանի համապարփակ կենսագրութիւն մը, կենսագրական ժանրի օրէնքներուն համաձայն շարադրուած: Եւ հոս շատ աւելի յստակ կը դառնայ թէ ինչո՞ւ Մատթէոսեան կ'ուզէ «բանասիրական» կոչել իր կատարած աշխատանքը: Երբ դէմ յանդիման կը գտնուինք գրողի մը, յանձին Չարեանի, որ ինքնակենսագրականը գրականութեան կը վերածէ, ուրեմն ստիպողաբար իր անձը կ'առասպելականացնէ, ու առաւել եւս՝ իր կենսագրական ճանապարհն ալ կը նոյնացնէ հայ ժողովուրդի ճակատագրին (այդ ճակատագրի բացայայտման ուղիին) հետ, ստիպուած ենք վերադառնալու կենսագրական տուեալներուն: Չարեանի գրական ընթացքն ու գրական կեցուածքն են, որ կը ստեղծեն այդ ստիպողութիւնը: Այս ձեւով լաւագոյնս կը հասկցուի Մատթէոսեանի կատարած աշխատանքին անգնահատելի արժէքը: Եղածը բանասիրութիւն չէ բանասիրութեան սիրոյն, տուեալներ հաւաքելու հաճոյքին համար: Բանասիրութեան անհրաժեշտութիւնը հոս ինքնին, առանց այլեւայլի եւ առանց յաւելեալ բացատրութեան, *ստեղծարար մեկնաբանութիւն* մը կ'ենթադրէ: Մատթէոսեան չի՞ գարգացներ կամ չի՞ հրամցներ այդ մեկնաբանութիւնը: Թերեւս: Իրականութեան մէջ, իր բանասիրական աշխատանքը գրեթէ միշտ վիճարկողական բնոյթ կը կրէ, եւ այդ տեւական վիճարկումին մէջէն է որ կը յայտնուի կատարուածին մեկնաբանական տարողութիւնը: Եթէ ի հարկէ Չարեանին գործը յառաջագունէ չկարգացուէր որպէս ինքնառասպելականացում, ինքնակենսագրականի մշակում, բանասիրականը մէկ ընդ միշտ անիմաստ պիտի դառնար:

Կենսագրական ճանապարհի նոյնացում ժողովուրդի ճակատագրին հետ: Նիհիլականութեան ստանձնում: Պոլշեիզմի եւ «ամերիկայնութեան» հաւասարեցում: Ընթերցողին հաւանաբար ծանօթ է *Բանկօօպի* այն հատուածը ուր Իբերիան իր շպենդլէրեան աշխարհաշայեացքը կը պարզէ ապշած-հիացած ունկնդիրներուն (Անթիլիասի 1987ի հրատարակութեան մէջ էջ 274, ինչ Պոլշեիզմին կը վերաբերի, իսկ էջ 299-306՝ նիհիլականութեան ստանձնումի եւ անձնականացումի գաղափարախօսութեան): Տնտեսական արարածէն անդին, այդտեղ ինչ որ կը ծանուցուի կրօնականի (այսինքն նաեւ գեղարուեստական ուժի եւ ուժականութեան) վերջալուծումն է ու միեւնոյն ժամանակ ժամանակակից թշուառութեան (բանկօօպային թշուառութեան, «մշակութային»ի կատարեալ շիջումին) մատնանշումը: Զարեանի փորձը այդտեղ (եւ խորքին մէջ իր գործին մէջ ծայրէն միւսը) կ'ընկալուի որպէս յուսահատ ճգնում մը գրողին առջեւ տարածք մը բանալու, որուն մէջ ոգեկան աշխարհներու «ճամբորդ»ը՝ «անցորդ»ը, տարագրուած բանաստեղծը (եւ Զարեան երբեք չէ գաղբած ինքզինք տարագրուած բանաստեղծ նկատելէ), պիտի կարենայ տեղաւորուիլ, որմէ պիտի կարենայ իր էութեան արդարացումը քաղել, որուն շնորհիւ պիտի կարենայ իր «ծագում»ը եւ իր ճակատագիրը ճշգրտող, եւ ինքզինք հաստատել որպէս արուեստագէտ: Պոլշեիկներուն կատարածը անհրաժեշտ էր, որպէսզի հասնէինք սնանկութեան վերջին հանգրուանին: Ահաւասիկ փայլուն մարմնացում մը նիցչէական-շպենդլէրեան նիհիլականութեան: Պէտք է հասնիլ մինչեւ ծայրը ոչինչին որպէսզի ծնի-ծագի «նոր մարդ»ը, յեղափոխական շրջադարձով մը: Բանաստեղծին կոչումն է այդ շրջադարձին ընկերանալ, գայն ինքն իր մէջ կատարել, գայն աշխարհին աւետել: Այսպէս է որ նիհիլականութեան շուրջ պատմական անդրադարձը կը յանգի բանաստեղծութեան եւ ընդհանրապէս արուեստի էութեան շուրջ մտորումի մը, որպէս տարագիր «իրականութիւն»ներ: Այս իմաստով է, որ բանաստեղծը տարագիր մըն է: Տարագիր մըն է նիհիլականութեան պատմական շարժընթացին հետեւանքով: Ահաւասիկ անձնական տարագրութիւն մը, զոր անհրաժեշտ է հասկնալ որպէս տիեզերական երեւոյթ, որպէս աշխարհային պատմութեան մէջ փակագծային պահ, որպէս վտանգաւոր անցք մը ոչինչի տարածքէն: Այդ «անցք»ը ինքնին անհրաժեշտ է սակայն, քանի որ ան միայն կ'ապահովէ ոչինչին (Զարեան կ'ըսէ՝ «անէութեան») հակադրուող նոր էութեան մը, ուրեմն նաեւ՝ նոր առասպելի մը, արեւային ծագումը: Հմայի՞չ են այս գաղափարները: Հմայի՞չ են, թէ՞ գառանցական: Ընթերցողին կը ձգեմ տարբերութիւնը որոշելը: Ինչ որ բացայայտ է՝ այն է, որ կէտ առ կէտ կը զարգացնեն ինչ որ կը կարգանք նոյն շրջանին կամ քիչ մը աւելի ուշ Իւնկըրի եւ Հայտեկըրի մօտ, այսինքն պահպանողական յեղափոխութեան երկու ամէնէն անուանի ներկայացուցիչներուն մօտ¹⁴: Ատենօք, ասկէ գրեթէ քառորդ դար առաջ, կը բացատրէի, որ բանաստեղծը (ի հարկէ գարեանական բանաստեղծը) «էութենէն» տարագրեալ մըն էր, որ ստիպուած էր մինչեւ ծայրը երթալ «անգոյութեան»: Իր դերը վկայել էր էութեան մասին, հոն ուր կը տիրէին էութեան մոռացումը, մշակոյթի մթնշաղային վերածումը քաղաքակրթութեան, աստուածներու բացակայութիւնը, առասպելական կրօնքի շիջումը: Իսկ վկայելու համար էութեան մասին՝ ենթարկուիլ պէտք էր ոչ-էութեան: Նիհիլականութեան օրէնքն է այս մէկը: Եւ այս պատճառով է, որ «ի ծննդանէ անցորդներ ենք,

սահմանները անցնողներ, հորիզոնները ճեղքողներ»¹⁵: Հոս արուեստագետի կոչումին վերաբերեալ համոզումը եւ պատմական շրջանի բոլորումին անհրաժեշտութիւնը կը խառնուին իրարու: Ահաւասիկ ամէնէն յատկանշական հատուածը այս ուղղութեամբ. «Երբեմն պատմութիւնը պարտադրում է ժողովուրդներին գաղթել երկրագունդի մի մասից միւս մասը, վազել արեւի ետեւից, կրկնել նրա ժեստը, շրջել: Ինձ թում է որ կան նաեւ վայրկեաններ, երբ կեանքի գերագոյն պահանջը թելադրում է այդ մեծ գաղթը իրագործել մեր իսկ մէջ, մեր ներքին արեւին հետեւելով, մեր կեանքի գաղտնի շրջանը բոլորելու համար: Որոշ ժողովուրդներու համար այդ վայրկեանը եկել է եւ նրանք սպասում են իսկական յեղափոխականներին, նրանց՝ որոնք կարելիութիւնն եւ պատրաստութիւնը ունին անցնելու վախի շրջանը, ոչ-էութիւնից էութիւն...»¹⁶:

Այս տողերը տարբեր առիթներով մէջբերած ու պարզաբանած եմ: Ընթերցողը նշմարած կ'ըլլայ որ Զարեան երեք անգամ կը գործածէ հոս «շրջան», «շրջել» բառերը, տարբեր իմաստներով. արտայայտելու համար «շրջադարձ»ը, նշելու համար «նիհիլական» ժամանակաշրջանը որմէ անհրաժեշտ է անցնիլ պատմական եւ անձնական տուեալներու բերումով, եւ վերջապէս արեւային շրջումը: 1932ին գրուած այս հատուածին շեշտը տարօրինակ կերպով հայտնակրեան է: Բայց այս տողերը, ժողովուրդի գաղթի մասին երբ կը խօսին, արեւային շարժումին հետեւելով, ուրեմն դէպի արեւմուտք, յայտնօրէն (բայց թաքնաբար) ինքնակենսագրական հնչեղութիւն մըն ալ ունին իրենք իրենց մէջ, քանի այդ օրերուն է որ Զարեան կը պատրաստուէր Եւրոպան ձգելու, գաղթելու համար դէպի Միացեալ Նահանգներ, եւ ուրեմն իր բանաստեղծական անձը նուիրելու նիհիլականութեան շարժընթացին: Ի դէպ նաեւ իր հայ կիներն ալ ետին ձգելով¹⁷: Ահաւասիկ հրաշալի շրջանցք մը «Դէպի Արարատ»: Ասիկա կը փաստէ միայն մէկ բան. որ կենսագրականը եւ մտածողականը երբեք անկախ չեն մէկը միւսէն: Մէկն ու միւսը պէտք ունին համագրայնացուելու, եթէ կ'ուզենք լուրջ վերաբերում ցոյց տալ հեղինակի մը գրականութեան հանդէպ: Իսկ Զարեանի գրականութիւնը անհասկնալի է առանց համագրայնացումի: Անհրաժեշտ համագրայնացում՝ երկու առումով: Առաջին առումով՝ հրամայական է համագրայնացնելը կենսագրական գետնի վրայ, ուրեմն բանասիրութեան սկզբունքներու կիրարկումով: Բայց նոյնպէս հրամայական է համագրայնացնելը մտածողական գետնի վրայ, ուրեմն փոխստեղծական մօտեցումին պատմականութիւնը յարգելով, եւ չբացարձակացնելով ինչ որ պատմականօրէն նիցչէական մտածողութեան շպենդլերեան մեկնաբանութեան կը պատկանի:

Մատթէոսեանի աշխատասիրութիւնները այս կրկնակի հրամայականին կը հպատակին: Նոյնը կարելի չէ ըսել իր յառաջաբաններուն մէջ Եւրոպի իրաւատրեանի պարզած գաղափարներու պարագային:

Ահա իրաւատրեանի ոճէն քանի մը նմուշ (կ'առնեմ Դէպի Արարատ գիրքի յառաջաբանէն): Էջ 7՝ «հայոց լեզուն եւ հայեցի մտածողութիւնը աստիճանաբար այնպէս տիրապետում են երիտասարդ գրողին, որ դառնում են սկիզբ՝ ինքն իրեն գիտակցելու իբրեւ վաղնջական հայի, ում արմատները հեռուոր, անյիշելի ժամանակների մէջ են, աշխարհի նախնի՝ անորոշիտեղեղեան ժամանակների խորքերում»: Էջ 9՝ Զարեան կու գայ Պոլիս, դէպի հայտնութեան «մի

ստուար հատուածի արթնացող կեանքը»: 1910ին կամ 1912ին՝ արթնացող կեանք մըն էր արդեօք, թէ ընդմիշտ քունի՞ մտնելու վրայ էր: Էջ 9 նորէն՝ «բայց Պոլիսն ու Թուրքիան արուեստի ու մշակոյթի երկիր չէր...», որպէս բացատրութիւն այն իրողութեան՝ թէ Չարեան կը հեռանայ Պոլիսէն: Ըստեանին բնական հետեւողութիւնը արդեօք այն պիտի չըլլա՞ր, թէ միւս մտաւորականներն ու արուեստագէտներն ալ պէտք է այդքան խելամիտ գտնուէին ու իրենք ալ հեռանային: Էջ 10՝ 1921ին Չարեան Պոլիս կը վերադառնայ հիմնելու համար «Իր» Բարձրաշէնքը: Կրնայ ըլլալ, բայց անկեղծօրէն՝ առաջին անգամ ըլլալով կ'իմանամ որ Բարձրաշէնքը ի՞րն էր: Էջ 11՝ Հայաստանի մէջ, 1922ին, Չարեան կ'ուզէ թափանցել հայ մարդու «հոգու խորքը, կարդալ նրա... լինելութեան առեղծուածի սեպագրերը», եւ կը հասկնայ որ ասոր բանալին «հայ արուեստն է, հայ ստեղծագործ հանճարի կերտած բարձր մշակոյթը, որ իրաւունք է տալիս տիրէթեան... եւ Միջերկրականի... քաղաքակրթութեան... կողքին զանազանելու արայական կամ արմենական քաղաքակրթութիւնը»: Ժիշդ է որ իր համաշխարհային արուեստի պատմութեան (որ 1952ին պէյրութեան դասաւանդման առարկան էր) խմբագրուած տարբերակին մէջ, Չարեան գրուի մը ունի հայ ճարտարապետութեան նուիրուած, ուր կը կարդանք հետեւեալը. «ի՞նչ կերպով են հայերը մարդկութեան զանճարանի մէջ մտցրել նոր մի մշակոյթի հիմնական ազդակները: Շպէնգլերեան այն տեսութիւնը, որ մշակոյթները բաժանում է ապոլոնեանի, արաբա-մոգերի եւ ֆաուստեանի, միանգամայն անբարար է, եթէ մէջը չմտցուի մի ուրիշ մշակոյթ, որ կարող ենք կոչել արայական կամ արմենական» (էջ 147): Ուրեմն առնուած շփոթութիւն մը կայ Խաչատրեանի մտքին մէջ, երբ կը կրկնէ Չարեանի գաղափարը, Չարեանի բառերով: «Քաղաքակրթութեան» մասին կը խօսի ինք, երբ գիտենք որ Շպէնգլերի տեսութեան մէջ (զոր Չարեան այդտեղ կ'որդեգրէ լիովին եւ որուն ընձեռած ստորոգութիւններու սահմաններուն մէջ կ'ուզէ գետեղել «արայական»ը) «քաղաքակրթական»ը անկումային բնորոշում է: Ու երկրորդաբար՝ 1922ի այցելութեան կը վերագրուին փնտռուած մը եւ անոր համապատասխանող բառապաշար մը, որոնք Անցորդըով միայն սկսած են կազմուիլ լման առումով Չարեանի մտքին մէջ: Ահա՛ թէ ինչ կը պատահի երբ առանց համազրայնացումի (կենսագրական եւ մտածողական համազրայնացումի) կը մօտենանք Չարեանի գործին: Կը թարգմանենք ազգայնական ոճաւորումով: Չենք իսկ գիտակցիր որ «ճարտարապետութեան» տրուած առաջնահերթութիւնը (որպէս «հայ Ոգու խորհուրդը, հայ Ոճի բանալին»), գլխադիրները հեղինակային են, տե՛ս էջ 11) նոյնպէս կու գայ ուղղակի շպէնգլերեան տեսութեան որդեգրումէն: Նոյն էջին վրայ՝ «... արուեստի մէջ է որոշարկուած ու որոշակիացուած ժողովրդի ինքնութեան, էութեան, բնատրութեան, նկարագրի ու հոգեբանական միասնականութեան ամբողջականութիւնը»: Չարեանի՞ գաղափարներուն ամփոփումն է այստեղ հրամցուածը, թէ՞ Խաչատրեանի: Առաջին պարագային՝ բացատրելի է դարասկիզբի «գեղագիտական սկզբունք»ի կատարեալ ներթափանցումով գրողին մտածողութեան մէջ: Երկրորդ պարագային՝ ուշացած ազգայնականութիւն է եւ հասարակ տեղիք: Էջ 20՝ «իր ամէն մի յօդուածով կամ էսսէով Չարեանը հետամուտ էր իր մեծ նպատակին՝ ընթերցողին տանել դէպի հայկականութիւն, դէպի իր ցեղի եւ իր տեսակի կատարեալ ու ներդաշնակ գոյութիւն»: Վերջնականապէս՝ նոյն

աշխարհին մէջ չենք ապրիր խաչատրեանը եւ մենք: Հասարակ տեղիքները երբեմն կը տանին լեզուական գեղեցիկ սայթաքումներու, ինչպէս երբ նոյն էջին վրայ կը կարդանք հետեւեալը. «Խայոց եղեռնը եւ կորսուած հայրենիքը... դեռեւս չէին ըմբռնուած իբրեւ... ժողովրդի հոգեկան ու ֆիզիքական ուժերը համախմբող եւ հաւաքականութիւն տուող իրողութիւններ»: Եղեռնը եւ կորսուած հայրենիքը այդպէ՞ս պէտք է ըմբռնուէին: Իրապէ՞ս: Բայց վստահաբար անիրաւ եմ խաչատրեանի նկատմամբ: Ի վերջոյ Ջարեանն էր, որ «ցեղային ենթագիտակցութեան» մասին կը խօսէր նախ եւ առաջ: Ինքն էր որ «արիականութեան» մասին տողերը գրած էր *Մեհեանի* հանգանակին մէջ 1914ին, ինքն էր որ ամէնէն բացառապէս հակասեմական յայտարարութիւններն ունեցած էր նոյն *Մեհեանի* մէջ տպուած «Հայուն Յիսուսը» յօդուածով, ինքն էր որ նիցչէականութեան ձեւական անունին տակ՝ գոհագործական ինքնամաքագործումի խօսքը կ'ընէր եւ «տէրերու ցեղ»ի մասին կը խօսէր *Բանկօօպի* մէջ 1932ին, ինքն էր վերջապէս որ 1938ին, *Միացեալ Նահանգներու* վերջաւորութեան՝ հրէական իգականութեան մասին կը խօսէր, ցեղային մտածողութիւնը վերածելով ուղղակի ցեղապաշտ մտածողութեան:

Եւ ուրեմն Եուրի խաչատրեանը յանցանք չունի: Առաւել եւս՝ գիտէ որ իմ ըսածներս սիրողական բնոյթ ունին միայն ու հետեւաբար լուրջ հակաճառութիւն մը չեն կազմեր ամէն պարագայի իր յայտարարութիւններուն դէմ յանդիման: Գիտէ վերջապէս որ ընթերցող հասարակութիւնը կրնայ միայն երախտապարտ ըլլալ իր կատարած աշխատանքին համար: Ճիշդ է՝ Ջարեանի մեծութիւնն ու կարեւորութիւնը հայ գրականութեան եւ մտածողութեան դաշտէն ներս հոն չեն ուր որ ինքը կը կարծէ: Բայց ո՛չ մէկ նպատակ ունիմ գինք համոզելու: Կը բաւէ որ Ջարեանի գործերը այսօր գտնուին հրապարակին վրայ բոլորին մատչելի: Այսօրուան նկատառումներս բանասիրական-մտածողական *համագրայնացումի* անհրաժեշտութեան վրայ շեշտը կ'ուզէին դնել, այդքա՛ն: Ուրիշ առիթի կը ձգեմ այս բոլորին ետին գտնուող հարցումը, այն մէկը որ կը գրուէր «Բանասիրութեան սուգը» Ֆրանսերէն գրքի վերջին պարբերութեամբ¹⁸. ո՞ւր է սահմանը որ կը բաժնէ *Մեհեանի* սերունդին մօտ «գեղագիտական սկզբունք»ը եւ բացորոշ ցեղապաշտութիւնը: Կամ հակառակը՝ ո՞ւր կը սկսին միախառնուիլ: Նիցչէի մտածողութեա՞ն մէջ: Նիցչէի շպենգլէրեան մեկնաբանութեա՞ն մէջ: Կամ ատկէ առաջ դարասկիզբին այդքան տարածուած «ազնուական տարուհնականութեա՞ն» մէջ: Կամ այն պահով՝ հո՛ւն՝ երբ կը ստեղծուի եւ կը կիրարկուի «ժողովուրդ»ի ֆիկցիան որպէս արուեստի գործ (ֆիկցիա մը որ հասարակաց է Ջարեանին եւ Օշականին *Մեհեանի* օրերուն), կամ արդէն իսկ հոն՝ ուր «նոր առասպելաբանութեան» սպասո՞ւմը կը բանաձեւուի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Վարդան Մատթէոսեան, *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, Հրատ. Գէորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի, թիւ 70, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009:

² «Գեղագիտական սկզբունք» կոչածս կ'ենթադրէ ու կը հուշակէ որ *ազգայնացումը* գեղագիտացում մըն է: Այս պարզ բանաձեւումը կը պահանջէ սակայն

մանրամասնեալ պատմական բացատրութիւններ: Զանոնք տուած եմ զանազան ա-
ռիթմներով, ատենօք՝ 1914ին Մեհեան հանդէսին շուրջ հաւաքուած սերունդին
վերաբերեալ «Գրական Կանգնումը» աշխատութեանս մէջ (ԿԱՄ, թիւ 3-4, 1986, էջ 193-
251), եւ վերջերս՝ Ֆրանսերէն լեզուով *Le Deuil de la Philologie* հատորիս մէջ (Métis-
Presse, ժրնեւ, 2007), որուն անգլերէն տարբերակը լոյս պիտի տեսնէ յառաջիկային՝
Նիւ Եորքի Ֆորտհամ Համալսարանի հրատարակատունէն: Բայց բացատրուած էր
արդէն իսկ *Writers of Disaster* հատորիս մէջ (Կոմիտաս Ինստիտուտ, 2002), Չարենցին
նուիրուած ուսումնասիրութեան աւթիւ:

- ³ Eghishé Charents, *Libro del Camino*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Ediciones Avant, 1987; Iervant Odian, *El Camarada Panchuni*, traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Armengraf Ediciones, 1992; Paruyr Sevak, *El Árbol Solitario*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Armengraf Ediciones, 1995; *Otros Tiempos: Poesía Contemporánea de Armenia*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Erevan, Editorial de la Unión de Escritores de Armenia, 2006:
- ⁴ Թորգոմ Փոսթաճեան, «Ականաւոր Նահատակ Գրագէտ՝ Վահան Թոթովենց, Ընդ-
դիմազիր՝ Մարկ Նշանեան, Եւ Խմբագիր՝ Ռիչըրտ Յովհաննէսեան», *Նոր Կեանք*, 2 եւ
9 Օգոստոս 2007:
- ⁵ Հմմտ. Marc Nichanian, “Vahan Totovents: *Simulacrum* and Faith Lent,” in Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2002, էջ 419-451:
- ⁶ Տէս այս մասին՝ Մանդելշտամի յուշերը (Nadezhda Mandelstam, *Hope Against Hope: A Memoir*, translated from the Russian by Max Hayward, New York, Athenaeum, 1970, էջ 74-97) եւ մեր յօդուածը՝ Marc Nichanian, “Introduction: Poetry and Revolution,” in Marc Nichanian and Vartan Matiossian (eds.), *Yeghishe Charents: Poet of the Revolution*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2003, էջ 18-22 (աւելի կարճաբան՝ Մարկ Նշանեան, «Չարենց եւ Յեղափոխութիւնը», *ԿԱՄ*, թիւ 6, 2005, էջ 88-89):
- ⁷ Ծ.Խ.- Հեղինակին կը թողունք Փոսթաճեանին ուղղուած, գիտական գրութեան մը
անպատշաճ կարգ մը բռնուն արտայայտութիւններուն իրաւացիութիւնը:
- ⁸ Վահան Նաւասարդեան, *Չարենց, Գահիրէ*, «Յուսաբեր», 1957:
- ⁹ Հետեւեալ պարզաբանումը տեղին է. սուգը լալը չէ: Գերեզման իջնելը չէ: Կորուստն
իսկ չէ: Ա՛յլ: Այլ կորուստը արձանագրելու եւ դիմագրաւելու ներքին գործո-
ղութիւնն է: Եթէ սուգը չըլլար, ամէն ինչ կը մթազնէր: Այդ իսկ պատճառով
լուսաւոր տարածք: Դահլիճները մեզմէ լաւ գիտեն այս ամբողջը ըստ երեւոյթին, քանի
որ սուգի հնարաւորութիւնն է որ կը սպաննեն զոհին մէջ: Մարդ արարածի աշխարհը
լուսաւոր է, աշխարհ է, միայն ու միայն որովհետեւ սուգը կայ: Սգալու
հնարաւորութիւնը մարդկայնութեան սկզբնաւորութիւնն է: Իսկ Չարենցի հակազ-
դայնական կեցուածքին մասին, տե՛ս՝ Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian
Literature in the Twentieth Century*, vol. 1, The National Revolution, Princeton and
London, Gomidas Institute, 2002, էջ 23-96:
- ¹⁰ Մատթէոսեան, *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, էջ 6:
- ¹¹ Տէս՝ Մարկ Նշանեան, «Առասպել, Կենսանիւթ եւ Յարգանք», *Գարուն*, Նոյեմբեր
2000:
- ¹² Ասոր անգլերէն թարգմանութիւնը (Ճ. Մ. Կօչկարեանի ձեռամբ), տե՛ս՝ *Deviations*
հատորին մէջ, կազմուած Վիոլէտ Գրիգորեանի եւ Վահան Իշխանեանի կողմէ,
Երեւան, Ինքնագիր, 2009, էջ 272-295:
- ¹³ Տէս նաեւ՝ Մարկ Նշանեան, «Առասպելականացում», *Յառաջ - Միտք Եւ Արուեստ*,
Դեկտեմբեր 1994:

¹⁴ Էռնստ Իւնկըրը, «Անցնելով Գիծը», թարգմ. Մարկ Նշանեան, ԿԱՄ, թիւ 5, 2002, էջ 35-76: Իւնկըրի այդ փորձագրութեան որպէս արձագանգ տե՛ս՝ Հայտեկըրի “Zur Seinsfrage” յօդուածը, 1955ին գրուած (Martin Heidegger, *Wegmarken*, Frankfurt, 1967, էջ 213-254): Միակ թարգմանութիւնները որ ունինք Հայտեկըրէն հայերէն լեզուով կը գտնուին Յակոբ Մովսէսի կողմէ պատրաստուած *Յրիգրիիս Հէօյգեւոյին* հատորին մէջ, Երեւան, «Նալիրի» հրատարակչութիւն, 2002, էջ 300-352:

¹⁵ Տե՛ս՝ Հայրենիք Ամսագիր, Օգոստոս 1932, էջ 58, առաջին սիւնակ: Նոյնութեամբ վերատպուած է Բանկօօպի հատորային տարբերակին մէջ:

¹⁶ Անդ:

¹⁷ Ատենօք Եւրի Խաչատրեան առարկութիւն բարձրացուցած էր այս տեսակէտին դէմ: Այսօր Վարդան Մատթէոսեանն ալ կարծեմ նոյն բովանդակութեամբ առարկութիւն կ'արտայայտէ, հետեւեալ բառերով. «այդ թուականին Չարեան Միացեալ Նահանգներ չի հաստատուիր, միայն տարի մը կը մնայ՝ 1934-35ին, յետոյ ետ կ'երթայ, մինչեւ 1942 չի վերադառնար, կրկին կու գայ միայն 1950ականներու վերջերը երբ կինը ծանրօրէն հիւանդ էր» (անձնական հաղորդում): Ուրեմն, «գաղթ» մը չէր, կ'ըսէ Մատթէոսեան: Բայց Չարեանը չէ՞ր վերը մէջբերուած նախադասութիւնը գրողը. «Ինձ թում է որ կան նաեւ վայրկեաններ, երբ կեանքի գերագոյն պահանջը թելադրում է այդ մեծ գաղթը իրագործել մեր իսկ մէջ, մեր ներքին արեւին հետեւելով, մեր կեանքի գաղտնի շրջանակը բոլորելու համար» (Հայրենիք Ամսագիր, Օգոստոս 1932, էջ 58, երկրորդ սիւնակ, ընդգծումն իմն է - Մ.Ն.): Իմ ըրածս, հետեւեալբար, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ չեղար դնել Չարեանին իսկ հրամցուցած ինքնամեկնաբանութեան վրայ եւ թելադրել որ կարդացուի ըստ արժանւոյն, յարգելով անոր բազմադիմի եւ բազմամակարդակ որոշադրականութիւնը: Ինչո՞ւ բազմադիմի: Որովհետեւ հրամցուած է միեւնոյն ժամանակ կենսագրական եւ փիլիսոփայական երանգներով: Երկուքը հոս անգանազանելի են: Անձնական ճակատագիրը նիհիլականութեան ճակատագիրն է: Չարեան իր մտածողութեան անաստեղծի կենսընթացը կը հաւասարեցնէ նիհիլականութեան փորձընկալումին:

¹⁸ Տե՛ս՝ Marc Nicheanian, *Entre l'Art et le Témoignage: Littératures Arméniennes au XXe Siècle, vol. II: Le Deuil de la Philologie*, Geneve, MetisPresses, 2007, p. 435-436: